

Tanulmányok

KÁLDOS JÁNOS

ENYEDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓJA 1594 NYARÁN

Az alább közölt dolgozat¹ egy készülő hosszabb tanulmány részlete, amelyben Enyedi György unitárius püspöknek – a 16. századi erdélyi irodalom egyik legjelentősebb alkotójának – műveit vizsgálom abból a szempontból, hogy ő és a rövid ideig az irányítása alatt működő unitárius egyház hogyan reagált az erdélyi politika fordulataira 1592 és 1597 között. Ezekről ugyanis elég keveset tudunk, mivel a modern kutatás sokkal inkább az eszmetörténeti fejlemények vizsgálatát tartotta elsődlegesnek², illetve az unitárius politikai elit stratégiáját és térvesztésének állomásait vizsgálta.³ Tanulmányom azonban nem egyszerű politikatörténeti tanulmány, hanem módszertani kísérlet is, amelyben közelítve a történelem egy adott időszakára, évére, hónapjára, napjára, egyes esetekben órájára és helyére, igyekszem megeleveníteni a pillanatban rejlő feszültséget, a szószerkről elhangzó egyszeri és megismételhetetlen prédikáció – leírt vagy nyomtatott változataiból alig-alig rekonstruálható – drámáját.

Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1592-től kezdődően egyre határozottabban foglalkozott a néhány évtizede hagyományosnak nevezhető erdélyi politika megváltoztatásával. Két nagy kérdéscsoport alakította az erdélyi politikát azokban az években: a törökkel való kényszerű kapcsolat fenntartásának következményei, illetve a szembefordulás lehetősége és esélyei, valamint a központi fejedelmi hatalom és a rendek viszonya. A hitvallásbeli különbségek csak motíválták a politikai cselekvéseket, de alapvetően nem határozták meg azokat.⁴ A

1 Jelen tanulmány rövidített és erősen átdolgozott részlete a Kolozsváron 2008. november 11-én az Unitárius Egyház alapításának 440. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen és konferencián elhangzott előadásnak.

2 Pirmát Antal, Keserű Bálint, Dán Róbert, Balázs Mihály tanulmányai.

3 Horn Ildikó: *Az unitárius elit stratégiái (1575-1603)* in: *Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005, ELTE BTK. 88–111.

4 Uo. 83.

fejedelem a törökpárti, kompromisszumra épülő politika helyébe a német-római császár vezetésével és a pápa támogatásával felépítendő szövetségi rendszert állította politikájának középpontjába. Az új politikai irány erős katolikus restaurációs igénnyel fonódott össze. Az erdélyi rendek egy része és a fejedelmi tanács tagjai közül is sokan túl kockázatosnak vélték a fejedelem elképzelését. Kevésnek ítélték Erdély és az új szövetségi rendszer erejét, ráadásul, az 1588-as megyesi országgyűlés végzései szerint, erősen ellenezték a katolicizmus, különösen a jezsuita rend bármiféle restaurációját. Az 1591-től lassan kibontakozó háborús helyzet (a későbbiekben kapta csak a „tizenötéves háború” nevet) egyre bizonytalanabbá, feszültebbé tette a helyzetet. A fejedelmi politikát támogatók és az azt ellenzők között egyre nőtt a feszültség. A minket érdeklő pólus, az erdélyi unitárius egyház politikai irányultságáról, szerepvállalásáról és súlyáról alig tudunk valamit. Ne feledjük, hogy az 1590-es évek első felében a nemesség hangadó rétege még majdnem teljesen a bevett vallások (recepta religio) közé tartozó unitárius vallás vagy valamelyik antitrinitárius irányzat híve. Éppen e kérdéskör vizsgálatához nyújtanak kiváló forrásanyagot Enyedi György alaposan soha nem vizsgált prédikációi.

Az erdélyi politikai élet drámai fordulatot vett az 1594-es esztendő első felében. Báthori Zsigmond fejedelem törökkel szembeforduló politikája, illetve az azt előkészítő műveletek egyre intenzívebbé váltak. Követek jöttek Bécsből és Rómából, és Báthori Zsigmond is elindította udvari diplomátit. Januárban és februárban aktivizálódott a katolikus diplomácia is (Alessandro Cumuleo pápai legátus Erdélybe érkezett, Carillo Prágába indult, Bátor András bíboros Erdélybe érkezett). Február 2-án Gyulafehérváron rendkívüli országgyűlésen, rendkívüli körülmények között fogadtatta el a fejedelem akaratát. Kakas István húsvét után egy héttel érkezett vissza Kolozsvárra angliai követségéből. Május 12-én Tordán újabb országgyűlésen erősítette meg a fejedelem politikai akaratát. Az országgyűlés után – május végén – megérkeztek a pápa és a császár követei a gyulafehérvári udvarba, akik ékes orációkban biztosították a fejedelmet támogatásukról és a támogatás feltételeiről. Májusban a császári hadak kudarcot vallottak Esztergom alatt. Nem sikerült visszafoglalni a várat. (Ekkor halt meg Balassi Bálint.) Közben fenyegető tatár seregek jelentek meg Erdély északi határainál. Ebben a vészterhes pillanatban tartotta rendes évi „generalis synodusát” az unitárius egyház Kolozsváron (június 5.). A zsinatról nem maradt fenn témánk szempontjából fontos adat, de nehezen képzelhető el, hogy ne mérlegelték volna a politikai helyzet következményeit és szerepvállalásuk lehetőségeit. A rendek Gyulafehérváron újabb gyűlésen tárgyaltak (június 10.), majd a fejedelem elrendelte az erdélyi sereg összehívását a sebesi mezőre. A seregek összegyűltek, miközben folytatódtak a tárgyalások a Báthori Zsigmond és tanácsadói által tervezett politikai fordulatról vagy annak elutasításáról. A tárgyalások kudarcra végződtek. „Báthori Boldizsár egyesek ösztökélésére hátat fordított, sátrait lebontatta, elvitette, amiből a

józanabbak megsejtették, hogy gyászos visszavonás támad.”⁵ A zavar teljes volt. A fegyveresek átvonultak Tordára, hogy ott folytassák a gyűlést (1594. július eleje.). „Ismét összegyűltek itt, és nem tudom kiknek az ösztökélésére, egyes főurak kezdtek a keresztyén szövetségtől és a korábbi elhatározástól a törökök pártjára hajolni.”⁶ Baranyai Decsi János mondata Kovacsóczy Farkas kancellár politikai fordulatára és a „törökös irányzat” megerősödésére utal. A fejedelem nem jelent meg a gyűlésen. A tordai fegyveres gyűlés végzései a fejedelemmel való nyílt szembe fordulást mutatják: A fejedelem jöjjön Tordára és tegye le az esküt a rendi alkotmányra, amire Medgyesen már letette 1588-ban. Tordán állítólag „azt is végezték a tanácsurak, hogy ha meg nem esküszik újonnan és a törökre való támadást el nem hagyja, más fejedelmet rendeljenek az országban” (Szamosközy IV. 36.). Július közepén a fejedelem tárgyalásokat kezdett Báthori Boldizsárral a hatalom átengedéséről. Tordán összegyűlt rendek nagy örömmel fogadták ezt a hírt és azon nyomban áttették az országgyűlést Kolozsvárra, ahol Báthori Boldizsár beköltözött a fejedelmi szokásos szálláshelyére. „Egyesek, elsősorban az előkelők közül, azt tanácsolták az ország rendinek, hogy ha már a fejedelem az ő tájékoztatásuk nélkül távol maradt, menjen, ahová akar, állítsanak mást helyébe.”⁷ 1594. július 25-én megnyílt az országgyűlés.

Itt álljunk meg a politikai események ismertetésében. Hogy a helyzet drámaiságát jobban értsük, képzeljük magunk elé Kolozsvárt 1594-ben! A város központja a piactér volt. Ott állt a hatalmas Szent Mihály templom, amelyet akkoriban Nagytemplomnak neveztek. Közvetlenül mellette – körülbelül a mai Mátyás-szobor helyén – állt a régi Szent Jakabról elnevezett kápolna, akkori nevén Kistemplom. Ez utóbbit még János Zsigmond építtette át és tette alkalmassá az országgyűlések megtartására. A két templomot fal vette körül, amelyen belül volt a cinterem (temető), kívül pedig az árusok bódéi. Az 1560-as évek vége óta mind a két templomot az unitáriusok használták, részben a szász, részben a magyar hívek. Az unitárius püspök a mai Plébánia-sor legszebb középkori épületében lakott. Akkoriban készült el a kolozsvári reneszánsz építészet egyik legszebb épülete, akkor Kakas István háza, ami korábban a híres humanista, Adrian Wolphard tulajdona volt. Kolozsvár lakossága akkoriban szinte egészében az unitárius vallást követte.⁸

Tehát az az országgyűlés, amelynek fő célja, hogy döntsön a fejedelem és az erdélyi nagypolitika sorsáról, ott ülészik a kolozsvári piaci Kistemplomban. A néhány méterrel mellette lévő Nagytemplomban az unitárius püspök, Enyedi

5 Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598), Budapest, 1982. 167.

6 Uo. 168.

7 Uo. 169–170.

8 Kovács András: *Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században*, in: *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 2001. 46–47.

György tartja beszédeit. A templomok közvetlen környékén és a piactéren zajlanak az erdélyi politika nagy szócsatái. A fejedelem szállása Kolozsmonostoron van, hű embereivel és jezsuitáival. Kolozsvár városa is felbolydult. Röplapok jelentek meg csodás hadiszerszámok képével, s a templom kapuján is újabb és újabb kiírások tudatták a híreket.

Sajnos nincs teljesen egyértelmű adatunk, hogy Enyedi mely beszédei hangzottak el az említett tavaszon és nyáron, a júniusi kolozsvári zsinaton és júliusi országgyűlési idején,⁹ de néhány beszéd világosan reagál a politikai eseményekre.

Egyik beszéde (Centuriae 3. Concio 2.)¹⁰ a Liber Ecclesiasticus 10,1 alapján három részben fejt ki a textust. A beszéd datálása az eddigi források alapján bizonytalan. Két kolozsvári másolatban (K₁, K₂) ugyanis nem Triacas számozás, hanem Centuria számozás van. A beszédet tartalmazó másolatban a Tertia Centuria beszédei vannak 1-től 30-ig datálatlanul. Kénosi Tözsér szerint a beszéd valamikor 1595-ben keletkezett. A beszéd tartalma alapján azonban egyértelmű, hogy valamikor 1594 nyarán, május vége és július vége között hangzott el. Legvalószínűbb időpontnak a július végi vasárnap (július 24.) tűnik. A következő napon nyílt meg ugyanis az országgyűlés.

A beszéd három részének kiemelt alapigéi is sokat sejtetők:

Pars 1.: „A bölcs bíró tanítja az ő népét, és az eszesnek urasága szép rendtartással vagyón.”

Pars 2.: „Amilyenek a népnek bírái, olyanok a szolgák is.”

Pars 3.: „A bolond király elveszíti az ő népét.”

A beszéd gondolatmenete a következő: A hivatalt viselő ember olyan, „mint a hegyen helyeztetett város vagy az asztalon égő gyertya.” Mindenki látja, mit cselekszik, és tettei megmutatják erkölcsét. Két dolog jellemzi a jó tisztviselőt: „a tanítás és a szép rendtartás.” Enyedi megkülönbözteti a bölcsesség és eszeség fogalmát. „... a bölcsesség áll az elmének éles voltában, amely gondolkodásokban és külön-különbféle tudományok értésében. De az eszeség az erkölcsnek egyenes voltában, magaviselésében és a tisztességes cselekedetekben.” A jó tisztviselőnek bölcsnek és eszesnek kell lenniük, és szükséges, hogy tanítsák az „alattuk valókat, mert néha nagy okát kell adni cselekedeteinek, vagy valami szép beszéddel, okossággal kell inteni és a többit elhitetni. Aztán ugyan illendőbb is, hogy szép szóval hajtsa inkább meg, hogynem erőszakkal kényszer-

9 A tanulmányunk nem feladata, hogy bemutassa Enyedi György beszédeinek másolatait, szövegahagyományát. Erre vonatkozóan: *Ungarländische Antitrinitarier. 2., György Enyedi / von János Káldos; unter Mitw. von Mihály Balázs. Baden-Baden–Bouxwiller, 1993. (Bibliotheca Dissidentium 15.) 113-130.* – A beszédek döntő többsége datálatlan, és sajnos nem megbízhatók a datálásukra történt kísérletek sem (Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István).

10 *Enyedi György válogatott művei.* Bukarest–Kolozsvár, 1997. 99–109.

rítse.” A bölcsesség eszköze a tanítás, a gondolkodás, a beszéd. A tettek, cselekedetek az eszességtől függenek. A felelősségteljes tisztségviselő véghez is viszi, amit bölcsen kigondol. Majd Szókratészt idézi fel, aki bebizonyította a tisztségre vágyóknak, hogy „semmit nem tudnak, sem értnek ahhoz a tiszthez, akit viselni akarnak.” A hívek, de még inkább a potenciális fejedelem jelöltek számára levonja a tanulságot: „Ezt cselekedjük azért mi is, és jól meghányjuk-vessük magunkban, mennyire ér a lepel és mennyire érünk eszünkkel, úgy kívánjuk aztán azt, amire vágyunk. Második orvosságunk ugyan innét legyen az, hogy mikor tisztségviselőket választunk, tekintsünk nem fényes köntösére, avagy nemzetségére, gazdagságára, sem valami barátságára, hanem eszére, bölcsességére és belső lelki javára.” S ha nincs tökéletes jelölt (mert senki nincs hiba nélkül), akkor „a mostani veszett világban is” olyat válasszunk, „akit az Isten jobb lelkiismerettel és jobb bölcsességgel és eszességgel látogatott meg.”¹¹ A második részben újra megismétli a korábbi beszédeiben kifejtett gondolatot, miszerint olyan lesz az ország, amelyen uralkodója. Roboám királynak, mint a rossz fejedelemnek a példája, és a bálványimádás megemlítése világosan visszautal egy 1593 őszén elhangzott beszédére (Lib. Ecclesiasticus 46:27, Triacas 2. Concio 35.). Ebben a gondolatmenetben azonban egyértelművé teszi, hogy mit ért bálványimádáson. „Ezelőtt csak húsz esztendővel említettek volna előtted a jezsuitákat [...]. Sokan vagyunk, kik gyermekkorunkban soha sem barátot, sem misét nem láttunk vala, micsoda a szentek vére etc. és egyéb efféle Isten ellen való bálványozást. De úgy tetszik, immár nem csak látjuk, hanem naponként fiaink is tanulják és kapják, hogy sok hasznot és tisztességet, uraságot kaphassanak utána.¹² ... No azért mind ország, s mind föld népe olyan tisztet válasszon, akinek magaviselése, erkölcsé, esze, elméje helyén legyen. Mert ha egyszer fejedelemmé, tisztté választod, biztonnal tudjad, hogy úgy kell táncolni, amint a sípot fújják mindeneknek.” A rész végén összefoglalva beszédének tanulságait, így fordul a hallgatósághoz: „Summa, hogy mind boldogságok, s mind veszedelmek az országnak Isten után függ főképpen a fejedelmeken, bírákon, amint érted. Mindezekből azért tanulságunk az, hogy Istennek hozzánkvaló jó kedvének jele ez, hogy nekünk azt megengedte, hogy közülünk olyan tisztet, fejedelmet választhatunk, aminémüt szinte szeretünk. Meglássuk tehát, hogy az Isten ajándékával jól éljünk. Azaz ne tartsuk játéknak az fejedelem, bírák választását, mert ezzel magunknak mind boldogságot s mind veszedelmet hozhatunk. [...] Azért meggondoljuk, kit válasszunk, mert valaminémüt választunk, de annak erkölcsé kiterjed, vagy jó, vagy gonosz

11 Talán célzás arra, hogy a lehetséges jelöltek közül inkább Kendy Sándor felé fordult Enyedi szimpátiája.

12 Enyedi jól érzékeli a jezsuitáktól, különösen Antonio Possevinótól származó stratégiát. Erre vonatkozóan ld. Horn Ildikó, i. m. 95–98. pl. Bogáthy Miklós, Sarmasághy Zsigmond, Wass Ferenc az 1590-es évek elején.

legyen. Amíg azért kezünkben a gyepelő, szabadságunkban vagyon, kétfelé tekint-sünk és jó idején, mit kelljen cselekednünk, meggondoljuk.”

Enyedi prédikációjának üzenete világos. Korábbi prédikációjából kiemelt szavakkal: „betelt a mérték”... a rossz fejedelemnek mennie kell. Báthori Zsigmondról már korábbi beszédeiben kifejtette véleményét. A most elemzett beszéd a választás előtt álló rendeknek szóló súlyos üzenetet hordoz, nevezetesen azt, hogy a választás felelőssége az övék, és döntésük következménye kihat az egész országra, Erdélyre. Már nem a fejedelem morális kritikája, és nem a fejedelmi politika elhibázottnak vélt iránya a beszéd központi szervező ereje, hanem a választók, a rendek felelősségének hangsúlyozása.

Jelenlegi ismereteink alapján nem lehet megállapítani, hogy Enyedi a fejedelemmel szembefordulók közül melyik irányzathoz vonzódott vagy csatlakozott. Nyílt titok volt, hogy Báthori Boldizsár készül a trónra. Kolozsvárott már a fejedelem szokásos szálláshelyére költözött. Nagyon erős volt Kovacsóczy Farkas, a fejedelmi tanács vezetője, a kancellár. Ráadásul ő már 1584-ben egy latin nyelvű traktátusban (*De administratione Transylvaniae*) kifejtette, hogy – velen-cei mintára – egy sajátos nemesi köztársaság lenne az ideális államforma. Száztagú tanács élén tizenkét tanácsúr igazgatta volna az országot.¹³ S talán a bölcs Kendi Sándor is esélyes lehetett.

Enyedi jól látta, hogy az adott politikai helyzetben nem elég a „bölcesség”, a pillanat megragadásához a cselekvőképes „eszesség” elengedhetetlen feltétel. Alig telt el egy nap, s bizonyossá vált, hogy a rendek nem voltak elég határozot-tak. A fejedelem újra felülkerekedett, bevonult Kolozsvárra, s ezzel eldőlt a poli-tikai irányzatok vitája is.

Négy hét múlva, 1594. augusztusának utolsó vasárnapján, augusztus 28-án, Enyedi György szokásos vasárnapi beszédében foglalta össze Erdély katasztrófá-ját előrevetítő látomását és a maga jeremiási szerepét. „Ne engedje az Úr, hogy én Jeremiásként az utolsó veszedelemnek legyek hirdetője, hanem inkább az ő irgal-masságának és csodálatos szabadításának dicsérője.” A fejedelem még aznap dél-előtt bezáratta Kolozsvár kapuit, és elküldte követét a Kistemplomban összeült rendekhez azzal a hírrel, hogy letartóztatta a korábban ellene és politikája ellen forduló urakat: Báthori Boldizsárt, Kendy Sándort, Kovacsóczy Farkas kancellárt, Wass Györgyöt, Gerendi Jánost. A következő nap hajnalán már vér áztatta a piacteret. A „padovások álma” vérpadon és a börtönben ért véget. Kivégezték a lázadó urak egy részét. A püspöknek pedig nem engedte meg az Úr, hogy ne kelljen Jeremiásként hirdetni az országára szakadt „utolsó veszedelmeket.”

13 Szádeczky-Kardos: Kovacsóczy Farkas kancellár (1576–1594), Budapest, 1891. – Horn Ildikó: i.m. 91.; - [Kovacsóczy Farkas]: *De [ad]ministratione Transylvaniae dialogvs. Adiecta est ad maximvm et victorem Poloniae regem gratvlatio*. Kolozsvár, 1584, Heltai (RMNY 545)

MOLNÁR B. LEHEL

A LIPÓTI DIPLOMA ÉS A HÁROMSZÉKI UNITÁRIUS PÜSPÖKI VIZITÁCIÓ

A 17. század utolsó évtizedeiben Európát, de különösen a kontinens délkeleti részét fontos változások jellemzik. Ennek a kornak fejlődésjegyeit általánosságban vizsgáló Pierre Chaunu francia történész, az Annales-iskola¹ egyik ismert képviselője, találóan állapítja meg, hogy Ausztriával csodákat művelt a századvég, és az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére²) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.³ A megállapítás valóban sejteti a lényegét, nevezetesen azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

-
- 1 Az első olyan történettudományi irányzat, amely programszerűen kezdett foglalkozni egy másfajta történetírói szemlélet meghonosításával. A név egy folyóiratcíméből származik, melyet 1929-ben alapított Lucien Febvre és Marc Bloch, *Annales d'Histoire Économique et Sociale*. (Gazdaság és társadalomtudományi évkönyvek.) Szemben a politikatörténet dominanciájával, gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet ötvözte megközelítésükben interdiszciplináris. A történelmi jelenségeket nem egymást követő, szétszabdalt momentumok mesterséges láncolatának tekinti, hanem a hosszú időtartamú folyamatokra koncentrálnak. Nem az eseménytörténettől való megszabadulás volt tehát a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a jéghegy csúcsa nem tanulmányozható a jéghegytől elválasztva. Nem elegendő a kiemelkedő történelmi figurákat vizsgálni, a gazdasági és társadalmi történéseket a névtelen tömegek és a nagy emberek egyaránt alakítják. Már a folyóirat szerkesztősége is interdiszciplináris volt: középkorász (Bloch), korajtkoros (Febvre), szociológus (Halbwachs), földrajztudós (Demangeon) is volt köztük pszichológia, antropológia, gazdaságtörténet, éghajlattörténet, szociológia, statisztikai gazdaságtörténet eredményeit használják.
- 2 A karlócai békeszerződést 1699. január 26-án írták alá Karlócán (ma Szerbia, Vajdaság). A béke az 1683–1697-es, a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző osztrák-oszmán háborút zárta le, amely az utóbbiak vereségével zárult. A karlócai békével Magyarország nagy részén megszűnt az oszmán hódoltság, és lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése. A törökök a (nagy részét lakatlan) Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területről lemondtak, bár a Temesköz jelentős részét a Savoyai herceg vezette császári csapatok már elfoglalták. A békekötés megszabja, hogy Törökországban a keresztény alattvalók a vallásukat szabadon gyakorolhatják. A felek egymás országában szabadon kereskedhetnek. A foglyokat kicserélik, vagy mérsékelt váltságdíjért szabadon engedik. A határszéli várak jó állapotát fenntarthatják, de újat a felek nem építhetnek. A béke, illetve a fegyverszünet 25 évre lett megkötve. A szultán ígéretet tett, hogy nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket.
- 3 Lásd: Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*. Budapest 2001. 111.